

## ГЕОРГИ РАЙЧЕВ

ЕЛКА КОНСТАНТИНОВА

Днес на фона на търсенията и постиженията на съвременната ни художествена проза творческите завоевания на Георги Райчев изпъкват с истинската си стойност, добиват ново, трайно значение, издържало присъдата на времето. От съвременни естетически позиции можем истински да оценим делото на този крайно интересен, импулсивен и противоречив писател, незаслужено останал сред множеството спътници на големите майстори на художественото ни слово.

Авторът на „Мъничък свят“, „Грях“ и „Карачакал“ има свое неповторимо място в националната ни проза — не е между най-големите ѝ създатели, но е един от най-своеобразните и разноликите; не достига в повестта и разказа върховете постижения на Иван Вазов, Елин Пелин и Йордан Йовков, но упоритите му търсения, вечната му неудовлетвореност и дързостта му постоянно да преодолява себе си придават на произведенията му възбуждаща тревожност и динамична устременост, събуждат остро любопитство.

Творчеството му е крайно разнообразно и неравномерно. В значителните си зрели творби като повестите „Мъничък свят“, „Грях“ и „Мерзавец“, като разказите „Карачакал“, „Смърт“, „Накрай града“, като драматичната поема „Еленово царство“ той остава верен на своята дарба, на удивителната си интуиция и психологическа прозорливост, на вродената си чувствителност и тънка наблюдателност. Не са редки обаче случаите, когато изневерява съзнателно на себе си, ограничава и потиска първичната стихия на природата си и се мъчи да бъде рационален и интелектуален.

Неговата сила е в пластичното изобразяване на конкретно психическо състояние и на конкретна човешка страст, а тръгвайки срещу себе си, той се стреми неудържимо към абстрактност и философски обобщения. Най-понятен и близък му е светът на първичното, на примитивно-стихийното, а непрекъснато го привличат висшите сфери на духа (например в несполучливия роман „Господинът с момичето“). Понякога Райчев робува на модата (в следвоенните си диаволски разкази), хвърля се в крайни увлечения, изразходва много творчески сили, но успява да постигне ново, нетрадиционно повествование, в което разкрива по свой начин страданията, блънуванията и ужасите на помраченото съзнание, на раздвоената личност, на разкъсаната от противоречия душа.

Творческите усилия на Георги Райчев вдъхват респект и уважение, защото са породени от искрена обич и всеотдайност към писателското призвание и към българската култура. Той сякаш се бои да не остане в рамките на своите възможности, стреми се да ги разбие и да излезе извън пределите им и извън пределите на българската литература. Именно тази амбиция да надмине не само предшествениците си и съвременниците си, но и самия себе си го поставя често и пред

риска да претърпи поражения. В това отношение Георги Райчев прилича много на един друг наш писател, който е негов пръв учител и наставник в литературното поприще — на Антон Страшимиров. Като него търси нови пътища за открояване на сложната човешка психика, като него човърка, рови, дълбае в нейните заплетени и неразрешими противоречия. Героите му подобно на Страшимировите са с усложнена душевност и непрестанно търпеливо се самоанализират.

Творчеството на Райчев има общи черти и с творчеството на Георги Стаматов. Общото се долавя в начина на разказване на двамата белетристи — в особено нервност и драматично емоционално напрежение, в нетърпеливостта да се съобщи нещо изключително, съдбоносно за поведението и съдбата на героите. Подобно на Стаматов Райчев понякога робува на предпоставени тези и не се отегчава да ги натрапва упорито на читателите. Има нещо сходно и в трезвия им, скептичен поглед върху живота, в анализаторската страст и в нескритото удоволствие, с което и двамата развенчават мечтите и идеалите, рушат кумирите и илюзорните надежди. Зад завесата на всекидневните, обикновените човешки отношения търсят животинското у човека, разголват го без свян и скрупули. Но Райчев не е тъй тънко язвителен и изтънчен като сатирика Стаматов, а изключителната му виталност и здравите му връзки с българското село<sup>1</sup> придават трезва аналитичност на психологическите му наблюдения.

Георги Райчев е пределно честен и непринуден и в живота, и в творчеството си, в което буйното му художествено въображение поражда едно неукротимо чувство за противоречие и противодействие срещу изобразяването на реалните контури на живота, срещу всичко традиционно и установено. Чувство, което му пречи да се съсредоточи в себе си и да намери творческо равновесие, но което в същото време му помага да се запази оригинален и ярко колоритен творец, враг на шаблона и канона.

За нас днес е трудно да обединим в една творческа личност жизнерадостния автор на „Весели разкази“ с мрачния създател на „Незнайният“, „Безумие“, „Мерзавец“...; да открием трезвия тракийски селянин в това изпълнено с противоречия творчество, в което бушуват полюсни чувства, духовни устремии към съвършенство и първични нагони и страсти. Писателят се хвърля от една крайност в друга до края на творческия си път. Но никога не изневерява на амбициите си да проникне в тайните на човешката душа и амбициозно се стреми като своя гениален учител Достоевски да стигне до най-дълбоките ѝ бездни.

До края на живота си Георги Райчев се мъчи да разбере обремененото съзнание на градската интелигенция, да опознае и обясни нейната трагична раздвоеност и декадентска обреченост (в разказите „Лина“, „Незнайният“, „Карнавал“, „Страх“, „Съновидения“...), въпреки че не може да преодолее своята отчужденост и враждебност към нейните болезнени прояви. Тя е органически чужда на вроденото му здравомислие, но в същото време неудържимо го привлича със загадъчността си и с неразрешимите си противоречия. И писателят не остава до художествените си открития за примитива, до познанията си за изостаналото някогашно село, а навлиза в социалните и във философско-етичните сфери на живота. Трудният му, стръмен творчески път е много показателен за противоречията и терзанията на неспокойния творчески дух у оная част от нашата духовна интелигенция, която още не е възприела революционната идеология, не е изплувала до спасителния бряг.

Избягвайки съзнателно битовия детайл, възпроизвеждането на външната обстановка, подробните описания на места и факти, Райчев не стига до крайност и не откъсва психологическите си наблюдения над хората от действителността,

<sup>1</sup> Райчев е роден и израснал в село Землен, Старозагорско, на 7. XII. 1882 г.

в която живеят. Той никога не описва безпристрастно живота; навлизайки в дълбочините на човешката душа, търси и осъжда общественно-социалните фактори за страданията и блужденията ѝ. В най-хубавите свои произведения той е безпошаден реалист, трезв и мъдър психолог. Тук в центъра на повествованието са човешките отношения — разгърнати в цялата им сложност, в богатата гама на разнородни мисловни и емоционални процеси. Липованов от „Мъничък свят“, Поливанов от „Лина“, учителят Стан и Елка от „Грях“ се разкриват чрез разнообразните си, сложни конфликтни преживявания.

Авторът не поставя над героите си определения, не ги придружава с пояснения, не се стреми да ги обясни напълно със средствата на пластико-изобразителното традиционно повествование и да ни ги поднесе като пределно ясни характери. Затова те постоянно ни привличат, мамят ни като загадки и колкото и да рови в потайните кътчета на душата им, Райчев не ни ги разкрива изцяло, сякаш иска да ни внуши вечната тайна на живота, убеден, че тя става елементарна, опростена при всеки опит за абсолютно, пълно разкритие и обяснение. Това е една от множеството предпоставени тези на Райчев, които понякога се оказват неверни и собствената му художествена практика ги опровергава и отхвърля. Важното е, че той се стреми да си създава свои оригинални тези, да не взема наготово чужди истини, да изстрада мъчително и упорито всяка теоретична своя заблуда, стреми се непрекъснато да се променя и развива — и като художник, и като мислител. Затова творчеството му е заредено с проблеми, с възбуждаща тревожност и динамична устременост, затова той си остава един от най-заинтригуващите и увличащите от българските белетристи.

Когато четем отново повестите и разказите му, днес ни прави впечатление не само богатството от жизнени впечатления и психологически анализи, не само разказваческата дарба и стихийната непосредственост на преживяванията, но и стремешът да се наложи твърдо и категорично определена житейска концепция. Повестта „Грях“, както и „Мъничък свят“, „Лина“, „Мерзавец“, „Каракачал“ доказват, че Георги Райчев е умен и интересно мислещ писател, че е стигнал до онези степен на житейска и творческа зрелост, когато всяко преживяване се анализира, обяснява и осмисля, доизживява се рационално, а не само интуитивно.

Преживяванията на Райчевите герои от най-сполучливите му произведения, сътворени с една нажежена емоционалност и остра нервна възбуда, не са оставени до чувственото си осъзнаване, а са развити, обогатени, преосмислени от сложния емоционален и рационален свят на твореца. Въпреки противоречията, лутанията и заблудите той има своя ясна и определена система от възгледи, има свои концепции върху същността и смисъла на човешкото съществуване. В най-хубавите си творби запазва господството си на зрял тълкувател и анализатор, не се оставя да бъде повлечен от буйния порой на жизнения материал.

Най-безспорна у Георги Райчев е дарбата на обективен наблюдател, благодарение на която е особено жив и силен интересът му към човека. Но това е специфичен, райчевски интерес — отправен най-често към подсъзнанието, към вътрешния хаос, към скритата логика на чувствата. Художническата му позиция е определена от специфичното му отношение към личността, от стремеша му да утвърди виталното, стихийното, интуитивното начало в нея. Наблюденията му над тези определени сфери на подсъзнанието се задълбочават и добиват силно художествено въздействие благодарение на живота му съучастие и съпреживяване. Много силна е у него чувствената следа от всичко видимо; решаващ е емоционалният му опит. Стихийната му страстна натура драматично откликва на всеки контакт с чуждата мисъл и с чуждата съдба. Силно се въодушевява, страстно се увлича, неудържимо буйно реагира и преживява.



Интересите и търсенията му са многопосочни и пречат единството, целостта и завършеността на творческия му облик. В това отношение той е антипод на своя велик съвременник Йордан Йовков. Понякога у Райчев откриваме следи от усилие и мъчително дирене на оригиналност, на значима идея и универсалност на концепцията, докато при Йовков няма и помен от преднамереност. „Именно голямата определеност на авторовите оценки — пише изследователката на Йовковото творчество Лидия Велева,<sup>2</sup> — ярката етична струя, която пронизва цялото Йовково творчество, правят наложително отдръпването в сянката, което се превръща за Йовков в един от критериите за художествено съвършенство. Йовковото изчезване от творбата е в действителност пълното разваряне на авторовото присъствие в нейната художествена структура.“

Цял живот Райчев се стреми към Йовковата устойчивост и самостоятелност, дири упорито хармония, център, завършеност и в това дирене се изразява неговата неповторимост. Подобно на Йовков се мъчи да не демонстрира пряко своето отношение към героите и събитията в разказите и повестите си, но доста често използва лирическия коментар, не може да отстрани откритата и категорична своя намеса в повествованието.

Наблюденията му стават по-задълбочени от живото му съучастие, от неудържимото му, интензивно съпреживяване и от вечното му раздвоение (у него живее Незнайният двойник). Хладната дистанция на разказвач му е органически чужда. Райчев не притежава Йовковата култура и творческа овладяност; той е интуитивен, стихия, неудържим в емоциите си и в категоричността на концепциите си. Винаги излиза от идеята, която в момента го владее, и от нея минава към живите хора, докато при Йовков процесът е обратен. И тъкмо поради това райчевското повествование не е напълно изчистено от следите на предпоставената тезисност.

И все пак у Георги Райчев субективното изображение е истинско като самия живот, спонтанно и непосредствено изстрадано и дълбоко емоционално преосмислено. Става дума за сполучливите му творби, които преливат от жизненост, от чувственост, от физическо и духовно страдание и усилие, от устрем и спотаени надежди. В тях той не повтаря предшествениците си и успява по оригинален начин да каже нови истини.

Творчеството му полемизира с прозата на 90-те години, участва активно в качествено изменение на критическия реализъм след Първата световна война, в преодоляването на неговата наивност, описателност и „микроскопичност“<sup>3</sup> на обективистичното изображение. Допринася много за обогатяването на психологическия реализъм — заедно с творчеството на Йовков и Николай Райнов, на Константин Константинов и Емилиян Станев, на Илия Волен и Георги Караславов. В структурата и поетиката на Райчевите разкази и повести се чувства духът на следвоенното време; те са качествено различни от традиционните, от вече установените през предходните етапи от развитието на литературата ни.

Той се утвърждава като белетрист непосредствено след Първата световна война заедно с Йордан Йовков, когато българското село е вече открито от народниците и най-вече от Елин Пелин. Изоставяйки традициите на националната ни селска проза, Райчев се присъединява към борбата на Пенчо Славейков и на символистите за включване на българската литература в европейското литературно развитие. Той открива селския характер чрез скритите му подсъзнателни стимули и чрез отношението му към основните проблеми на човешкото съществуване: любовта, греха, мерзостта, алчността, смъртта.

<sup>2</sup> Лидия Велева. Йордан Йовков — творчески позиции и художествено своеобразие. — Език и литература, 1980, кн. 6, с. 19.

<sup>3</sup> Д-р Кр. Кръстев нарича метода на Михалаки Георгиев „микроскопически реализъм“

Прозата на Георги Райчев е новаторска в своята аналитично-психологическа същност, твърде различна е от социално-психологическата проза на 90-те години и на първото десетилетие от нашия век. Тя е лирическа, а не епическа, въпреки че именно епическият жанр е в разцвет след Първата световна война; пронизана е от скептицизъм и тревога за човека. Само в някои свои творби (като „Еленово царство“ и „Песента на гората“) Райчев е близък до романтичното изображение на Йордан Йовков, а в повечето е обременен от биологическия примитивизъм на Антон Страшимиров (например в „Карачакал“, „Мерзавец“, „Вълци“, „Пръст“). Но в най-зрялото и най-ценното, което е създал, той е оригинален и неповторим. Прониква дълбоко в психологията на българина, разкрива вътрешната логика на преживяванията му, без да го изолира от обективния свят, от конкретния национален живот („Грях“, „Мъничък свят“, „Накрай града“). Самобитността на неговия реализъм се проявява в своеобразното съчетание на земното, на конкретно жизненото с абстрактното; на постоянните, неизменни човешки природни дадености с променливите във времето морални стойности.

В сложната и противоречива личност на Георги Райчев и в тревожното му творческо осъществяване участвуват, борят се, взаимно се изключват неукротими първични стихии и благородни стремежи за духовно извисяване. Отсъствието на цялостност и вътрешна хармония в характера на твореца, неувереността, неуравновесеността и вечното раздвоение на героите му се обуславят от обществените конфликти на времето и от полюсната раздалеченост между тогавашното изостанало българско село и хаотично развиващия се капиталистически град. Разпънат между тяхната сложна конфликтна проблематика, измъчван от съмнения и мъчителна неудовлетвореност, писателят с невероятни усилия и упоритост търси истината за противоречивата душевност на своя съвременник, търси нервно и напрегнато себе си. Юнашки се бори с модните на времето упадъчни философски и литературни влияния. Вечната незадоволеност от постигнатото е основен стимул в творческите му търсения, а амбицията му да излезе от конвенционалното, от вече установеното в българската белетристика и да внесе в нея нова, непозната багра, свежа психологическа струя, дава своите безспорни резултати.

Той отразява драматичните противоречия на селската и градската психика от първите две десетилетия на века, разкривайки дълбоката вътрешна драма на собствената си душа, конфликта между здравата си селска природа и болезнените интелегентски терзания на средата, в която се оформя като творец.

В началото на века Георги Райчев напуска родното си село, заживява в столицата, където съдбоносно се свързва с поколението на поетите-символисти. Въпреки че не става като Николай Райнов символист в прозата, той попива същите настроения, изгражда естетическото си верую в същата духовна атмосфера. Дебелянов, Лилиев, Подвързачов са неговите най-близки приятели, които го въвеждат в света на руската и западната култура и литература. Благодарение на тази дружба Райчев постепенно се включва в духовния елит на нацията и в неговия своеобразен бунт срещу буржоазните стихии, срещу обезличаването и обществената поквара.

Ония, които го познават от ранните години на младостта му, когато дългите бради са били на мода и бунтарските настроения са владеели честно мислещата ни интелигенция, са запомнили характерните черти на откритото му изразително лице, живите му, изпитателни очи с честен, недоверчив поглед. „Нисък, набит, червендалест — истински син на полето, което ражда тежката бакърена загария“ — такъв рисуват съвременниците му този широкоплещест тракиец, който не се побоява от сложните, заплетени проблеми на човешката психика и въпреки ограничената си култура твърдо решава да издигне родната литература на световно равнище.

Безупречно честен и скромен в отношенията си с хората, Георги Райчев е последователен и в отрицанието си на тогавашния наш обществен живот — презирал е котерийните партизански страсти. „Винаги съм заявявал с гордост — пише Райчев, — че съм закърмен от идеите и стремежите на последните две десетилетия от XIX в. Какво славно време беше то, време на идеализъм, на любов към човека и вяра в човека, в човешката мисъл и свободата на човека. През онова време изгря социализмът — поне за нашата страна. С него закърних младините си и останах през целия си живот малко социалист, но социалист от онова време, без да бъда член на някоя партийна секция. . .“ Все така последователен е той и в разбиранията си за изкуството, което според него не може да стои далеч от живота, не може да бъде свободно от преки обществени задачи. За Райчев писателят е „най-сигурният изследвач и плувец в човешкия живот и човешката душа, които са един безбрежен океан“. В този океан Райчев устремно се хвърля и се стреми да плува свободно, тласкан от силните, мощни вълни на първичните стихии. Често го е спасявала от удавяне неговата рядка, ценна дарба.

„ . . . Такъв беше Георги Райчев — честен човек, самобитен писател — пише близкият му приятел поетът Николай Лилиев. — Най-ценна у него беше дарбата, която бликаше от всичко, написано от него.“ Заради тази необикновена дарба Антон Страшимиров му е възлагал големи надежди, а Н. Лилиев, Н. Райнов, Д. Подвързачов са се надпреварвали да го насърчават. Ценял го е и Яворов и е искал непременно да го привлече за сътрудник в своето бъдещо списание.

Солиден, съсредоточен, пестелив, изключително честен, скромен и духовит — такъв го рисуват близките му приятели от поколението на т. нар. български символисти. Такъв безупречно честен и непринуден е Георги Райчев и в творчеството си, но там буйната му тракийска природа поражда едно неукротимо чувство за противодействие срещу всичко традиционно и установено; чувство, което му пречи да се съсредоточи в себе си и да намери творческо равновесие и спокойствие, но което в същото време му помага да запази докрай ярката си индивидуалност.

Здравата селска природа на Георги Райчев упорито се съпротивява на болезнените интелегентски терзания, на изтънченото, обременено градско съзнание (до края на живота си той страда от носталгия по родното село, по безбрежната шир на Тракия, чувствава се чужд и нещастен в шума и хаоса на големия град). Като човек остава чужд на интелектуалната изисканост и на болезнената градска психика, но като творец многократно доказва колко дълбоко я познава и разбира („Незнайният“).

Неговият творчески път е бавно и постепенно възлизане нагоре, завоюване на всеки връх с цената на невероятни усилия и упоритост, с искрената обич към писателското призвание и към народа, от недрата на който е излязъл. Здравата му неразривна връзка с народа и чернозема му дава невероятни сили. От натуралистичната идея за надмощието на пола над целия рационален и емоционален строй на личността („Грях“, „Мерзавец“, „Карачакал“) до най-нежните трепети на влюбената душа („Песента на гората“, „Еленово царство“) Райчев обхваща най-сложната гама на преживяванията и психологическите състояния на съвременния човек. От вулгарно-биологичните тези за животинското у човека до разкриване на духовните богатства на личността, от модернистичната склонност към патологичното и болезненото до реалистичното познаване на бездните на човешкото съзнание и нежната любов и жалост към човека, от индивидуалистичното абсолютизиране на разголените инстинкти до разкриване на социалните противоречия<sup>4</sup> — така се мята Георги Райчев от една крайност в друга до края на сложния си творчески път. Но нито за миг не изневерява на стремежа

<sup>4</sup> Вж. Розалия Ликова. Георги Райчев. — В: Българската белетристика между двете войни. С., 1965, с. 75—97.



си да проникне в тайните на загадъчната човешка душа, в онова потайно нейно кѣтче, което „Никой никому и никога не поверява“.

Той издебва своите герои, когато са най-самотни и затворени в себе си, когато са заети с най-интимните си мисли и най-откровено разговарят със собствената си съвест. Когато са изпаднали в необичайни, силно драматични състояния, в моменти, когато душата се разкрива напълно, а мисълта се устремява към един определен обект и се проявява в цялата си мощ, в несъкрушима последователност и логичност. Вътрешният монолог на героите е винаги напрегнат и цялостен въпреки разпокъсаността и раздвоеността на личността. По чисто художествен път писателят успява да разкрие скроуените тайни в психологията на хората, най-скритите извори на живота (в „Мъничък свят“, „Лина“, „Песента на гората“, „Еленово царство“), избягвайки съзнателно битовия детайл.

„Укрепнах като личност и писател още до войните — признава самият Райчев за онези решителни за творческия му път години. — Друга беше онази психика. Нашите учители тогава бяха белгийските, скандинавските и руските писатели: Роденбах, Хамсун, Якобсен, Достоевски.“ Чуждите влияния, които тогава ненаситно асимилира, спъват и забавят творческото му развитие (цялото му ранно творчество е подражателно), но същевременно му и помагат: като ги изживява и преодолява постепенно, той се обогатява и поддържа динамиката на мисълта си.

У него вътрешният антагонизъм между оригиналното и чуждото създава оня нерв на мисълта и чувството, онова неспокойствие и напрежение, които произват и най-ценните му зрели творби. Упоритата борба, мъчителното търсене на себе си чрез преборване с напласеното чуждо създават тревожното безпокойство и силната наелектризираност в типичната райчевска атмосфера на повествованието. Тази атмосфера откриваме най-напред в повестта „Мъничък свят“, писана по време на войната, след дълъг и мъчителен път на творчески лутания.

В „Мъничък свят“ се оглежда целият Райчев от най-напрегнатото време на своя живот. Богатите му, разнообразни впечатления и преживявания от войната, от канонадите, от калните окопи тук са преплетени с най-интимните му мисли за смисъла на човешкия живот. В атмосферата на войната прелива и взема надмощие струята на сърдечната изповед на влюбения герой и цялото произведение добива една привлекателна лирична обогареност. В извисеното, изчистено от еротика и сантиментализъм отношение на автора към любовното чувство прозира чувствителната му, романтична душа. Тук душевните вълнения на Липованов (главния герой, който носи автобиографични черти) не са приглушени и потиснати от трезвия мисловен анализ, а се развиват успоредно с него; колкото по-стихийни и разтърсващи са чувствата, толкова по-съсредоточена, по-кондензирана и напрегната става мисълта. Развитието на душевната депресия у героя е анализирано като от лекар-специалист, който дълбоко разбира състоянието на пациента си.

Специалният интерес на писателя към психически разстроените хора, верният му слух за болния сърдечен пулс се развиват в по-късните му разкази и се култивират от общуването му със света на Достоевски. Под влияние на великия руски писател Райчев дълбае в човешката психика, като предпочита болната, патологичната. Влиянието на Достоевски се чувствава в най-хубавите му творби: „Мъничък свят“, „Грях“, „Лина“, „Мерзавец“. „Феодор Михайлович Достоевски — пише Николай Лилиев<sup>5</sup> — беше неговата слабост или може би неговата сила. Него той обичаше, него четеше. . . Струва ми се, нему той остана верен до последните дни на живота си, макар да измени на мнозина други. . .“

<sup>5</sup> Николай Лилиев. Г. Райчев. — Изкуство, г. III, 1947, кн. 2, с. 129.

Влиянието на Достоевски над Райчев се ограничава само в сферата на психологическите състояния на героите, в буйните им, интензивни чувства и страсти, които Райчев се стреми да анализира в дълбина и с безпощадна правдивост: търсейки изворите на психическия им живот и на постоянната им раздвоеност. Но „българският Достоевски“ (както някои на времето са наричали Георги Райчев) не изследва динамичния процес в живота на идеите, не познава характерните за руския гений взривове от идеи, които разрушават и погубват, но съдържат и възкресяваща, възраждаща енергия.

Той няма тая вулканична творческа мощ, с която Достоевски задълбочава душевното до духовното, излизайки извън предела на душевната среда, стигайки до най-дълбоките дълбини и до най-високите върхове на човешката духовност. Мащабите на Райчевата творческа мощ изглеждат обикновени, ограничени при всяко сравняване с тия на Достоевски, но усилията му да преодолее и надрасне собствените си мащаби са наистина необикновени и респектиращи. Да вземем за пример повестта „Грях“, в която нашият писател постига най-проницателно разкритие на сложните човешки взаимоотношения. Тук инстинктите и страстите се развихрят безпрепятствено в отношенията на Елка и учителя Стан след една мъчително дълга и кошмарно тежка душевна борба и у двамата влюбени.

Действието в повестта става на село, но Райчев съзнателно не се увлича по външните прояви на бита и не се впуска в детайлни анализи на социалните условия, които в същност определят поведението на героите, тласкат ги към извършването на греха. Писателят изследва човешката душа не в отвлечената ѝ философска и етична проблематика, а подобно на Достоевски — в най-оситрите ѝ жизнени проявления.

Цялостното изображение на героите, на взаимоотношенията им и обстановката, в която живеят, има особена плътност и обемност благодарение на социално-битовата си основа. Авторът е стъпил на най-сигурния си терен: живота на българското село и психологията на българския селянин. Случки и събития в повестта почти няма, погледът на автора е съсредоточен навътре, в душевния свят на личността. Неговият главен проблем за антагонизма между мъжа и жената и за фаталната сила на подсъзнателното им привличане тук е разрешен по най-убедителен начин: взети са под внимание социалните и психологическите фактори, обуславящи неизбежността от греховната им любов.

Повестта „Грях“ е построена изцяло върху вътрешния сюжет на душите и върху развитието на любовните отношения. Силата ѝ е в психологическата дълбочина, с която са разкрити всички етапи на проклянатата любов. Основното тук са преживяванията, душевните терзания на двамата герои, нюансите, перипетиите, драматичните изпитания, през които минават техните чувства. Тези чувства в началото на творбата са само плахи душевни трепети и вълнения на нещастни самотници, но постепенно и неудържимо прерастат в гибелна страст. Стан и Елка докрай се обичат не само страстно плътски, те се обичат нежно и всеотдайно, но това не ги облекчава, а още повече засилва страданията им и безпомощността им. Духовната им връзка е толкова силна и чиста, че изключва плътската, но това взаимно изключване е само осъзнато от двамата, без да може да бъде осъществено. Те са безсилни да се справят със себе си; нещо по-силно от самите тях ги подчинява и ръководи. Властното подсъзнание, стихийната мощ на половото привличане взема връх, надмощие над волята и разсъдъка им. Всемогъщият порив на плътта, на виталното начало в човешката личност привлича, обърква, потиска съзнателната ѝ дейност.

Развихрянето на биологичното начало у човека и конфликта му с духовната извисеност, която се оказва безсилна, Георги Райчев изобразява с логична последователност и истинска проницателност. Тази именно област е неговата



стихия; талантът му се разгръща в цялата си първична мощ, когато се пресъздават мъките на личността, подвластна главно на биологическата си същност.

Личността в творчеството на Райчев се стреми към низшата, изначалната свобода, която е свободата на избор в любовта и затова винаги рискува да извърши грях. При героите на Достоевски крайната цел е висшата свобода в доброто и злото; стремежи се към нея, те минават през страданието, раздвоението, трагедията, но най-често побеждават, защото са духовни и вътрешно силни. А Липованов от „Мъничък свят“, Поливанов от „Лина“, Стан и Елка от „Грях“ и т. н. не могат да станат окончателно свободни хора; те са роби на страстите си, затова пътят им е страшен, изпълнен с блуждения, съблазни и падения. Те са земни натури, безсилни да продължат по пътя към истината и духовността; обречени са и най-често загиват в ужасни душевни терзания.

Повестта „Грях“ ни помага да разберем къде е истинската сила на талантливия писател, коя е най-сигурната област, в която се проявяват всички ценни страни на творческия му натюрел. Това е безспорно „битовият психологизъм“, изследването на селската душа. В повестта „Грях“ Райчев води читателя най-умело из лабиринтите на сложната вътрешна взаимоотношеност между духовността и подсъзнателната стихия на пола. Незадоволените желания са за него основен стимул за действие, а осъществената полово връзка — най-могъщата връзка между мъжа и жената и същевременно — най-опасната и гибелната за чистата духовност. Цялостната душевна дейност на Райчевите герои (подобно на Стан и Елка) се определя от тези два полюсни компонента, стреми се да добие хармония и пълноценност в любовното изживяване, а в същност се разпада поради взаимно изключващите им се страни. Над главите на Райчевите герои висне едно тъмно, зловещо, разсечено от светкавици небе и няма начин то да се разведри, да просветне на него слънцето. Успокоението за завладения от първичната страст души е абсурдно. Затова зловещия край на повестта „Грях“, както и на „Лина“ и „Мъничък свят“ приемаме като напълно логичен.

Човешката психика Райчев изобразява като сложно единство от интелектуалност, духовност и първични страсти; като противоречиво цяло от многообразни съзнателни и подсъзнателни елементи. Но в това многостранно отражение на сложните компоненти на човека Райчев не е в състояние да наложи духовното и единствено спасително начало, защото сам не вярва в неговата мощ, както не вярва достатъчно и в рационалните сили и възможности на личността.

Своите собствени представи и убеждения за човека и света той най-успешно налага със средствата на реалистичното многогласово повествование (както е в повестта „Грях“, в повестите от книгата „Златният ключ“, в разкази като „Смърт“, „Вълци“, „Карачакал“ и др.). Когато разказът се води в трето лице, писателят има възможност за по-обективно, странично наблюдаване и изследване състоянията на героите си. В подобни случаи разказвачът успява да се въздържа от лирически отстъпления, не изявява пряко присъствието си чрез самостоятелни оценки, присъди, преднамерени тези и книжни обобщения. Той е най-убедителен и въздействащ, когато е скрит зад героите си, когато гласът му не прозвучава отделно и натрапчиво, а се слива с чуждите гласове.

Пръв Георги Райчев в нашата нова проза се опита подобно на своя гениален учител Достоевски да превърне света на всеки свой герой — физически, психически, нравствен, философски вътрешен свят — в отделен обект на задълбочено изследване, възлюбявайки се в него с мислите и чувствата си, без да го приближава към себе си. Той създава нов тип полифонично повествование, при което активизираният, драматичен вътрешен живот на героите съдържа в себе си активизираното авторско съзнание. В най-висока степен Райчев осъ-

ществява това свое повествователно новаторство в творби като „Грях“, „Лина“, „Мерзавец“, „Незнайният“...

Трагичните последици от войната в психиката на хората са обект на изображение в Райчевите „Разкази“ от 1923 г. Тук писателят показва как нервите се късат, как човекът се раздвоява и полудява, потъвайки в кошмарния спомен от войната. Завладяващо и ужасяващо е предадено състоянието на полудяването, усещането, че някакви призрачни пръсти ровят в мозъка, разбъркват го и го размътват. Сякаш всяко възприятие трябва да измине едно безкрайно дълго разстояние от непрогледен мрак, докато се влее в съзнанието, сякаш предметите са отдалечени от героите посредством пластове от години и принадлежат към отдавна минали времена. В подобни болезнени състояния героите на Райчев съсредоточено, хладно преоценяват всеки оттенък на патологичност в собствените си преживявания. Те анализират своята разполовена същност сякаш сънуват някой от своите минали животи и непрестанно са наблюдавани от трезвия поглед на своя създател, от позициите на психически здравия човек, крайно заинтригуван от душевно болните си пациенти. Колкото и силно да е влиянието на писателите-диабололици над Георги Райчев, то не може да промени неговата същност, не разклаща неговото завидно душевно здраве. Това се чувства в отношението на разказвача към героите, в трезвата му гледна точка и в логичната му мисъл. Той не вярва нито в съществуването на минали животи, нито в прераждането на душата след смъртта на тялото, иронично се отнася към мистиката и суеверията.

В „страшните“ му разкази се създава една осезаема дистанция между автор и герои, както между лекар и пациенти. Обектът на изследване — страх, истерия, безумие — остава във всички случаи компонент на чуждата душевност. Дистанцираността и хладната оценка на автора повишават обективната стойност на художественото възпроизвеждане. Точно в отношението на страничен наблюдател, на силен и жизнен човек към чуждите патологични страдания, в позицията на научен, дори емоционално равнодушен изследовател се проявява оригиналният творец Райчев, напрегнал творческите си сили да превзмогне напластените чужди влияния. Неговото присъствие на зрял автор, на задълбочен психолог, успял резултатно да преодолее описанието на външните, несъществените проявления, на битовите и веществените детайли и да нахлуе направо в интимната същност на личността, се долавя в дълбочината на анализите, в отчуждението, което писателят не крие — напротив, чрез него съзнателно съхранява своята девствена, селска природа.

В най-хубавите дябололични разкази на Райчев — „Безумие“, „Съновидения“, „Страх“, „Незнайният“ — се откриват чертите на реално съществуващата болна психика на следвоенното поколение, разголява се неврастенията — последица от близката война с присъщите ѝ халюцинации и съновидения, с потиснатото, разкъсано от действително преживени военни кошмари човешко съзнание. Авторът не спекулира със свръхестественото, не се заразява от мистичните настроения на своите модерни учители. Загадъчното и мистичното в разказите му е винаги предизвикано от болезнените реакции на душата, а не от външни свръхестествени сили (както е в истинската литература на ужасите); от кошмарни предчувствия и предвиждания на разстроени хора, а не от обективно съществуващи суеверия и мистичен фанатизъм.

Религиозното чувство е не само непознато, но дори враждебно на Георги Райчев, който носи дълбоко в душата си характерния за българския селянин теизъм. Земният, жизненият писател и в дябололичните си творби е обрнат към земята, тревожната му творческа мисъл изследва човека като земна рожба, с поразена от обективни причини психика. Героят от „Незнайният“ е нервно болен поради дълбоко преживяно разочарование от любовта. Офицерът от „Безумие“ полудява вследствие военните кошмари и кръвопролития. Нежното

младо момиче Опи от „Съновидения“ страда от натрапчиви мисли и халюцинации, защото отвратителният живот, който е принудено да води, го омаломощава и опустошава с мерзостта и открития си цинизъм. Вдовицата от „Страх“ се самоубива, защото дивата ревност и ненормалната подозрителност на покойния ѝ мъж тъй жестоко са я измъчили и унижили, че неусетно се е помрачило от животински страх съзнанието ѝ. Героят от „Lustig“ извършва убийство поради непоносими унижения. . .

Единствено в „Карнавал“ реалните причини за душевното заболяване на героите не са напълно разкрити и затова тъкмо в този разказ най-слабо е проявена творческата индивидуалност на Райчев. Тук първичната сила на пола, голата стихия на женската природа се разкриват не чрез действията и преживяванията на героите, а чрез претрупани словесни украшения и книжни, превзети тези подобно на ранните, лишени от художествена плът творби на автора („Есе Номо“, „Царица Неранза“, „Аглаида“), в които също така силно се чувствава робуването и преклонението пред естетическите догми на Пшибишевски. Полът за Райчев, както и за видния полски символист, е основната ос на всички психични явления и за да задоволи вечно растящата нужда на пола у своите герои, той прекрива всички прегради на нормалното човешко поведение, оставя личността да се опиянява от разюзданите си страсти, от собственото си морално израждане и духовна гибел. В разказа „Карнавал“ най-осезаемо се долавя влиянието на модерната декадентска литература над нашия автор. Липсата на хармония в духовния свят на героите, откъсването им от природата и реалния живот се поднасят като тяхна абсолютна същност, а не като вторично настъпили прояви в резултат на обективно съществуващи фактори.

Изображението на развихрените животински инстинкти у героите се превръща в самоцел на повествованието. Конфликтът между „Аза“ и сексуалността липсва, а вместо това личността е представена като чиста сексуалност. Писателят сякаш забравя, че в душевния живот на човека съществуват не само сексуални нагони и комплекси и по този начин нарушава пълноценността на своя психологизъм.

Непознатият в „Карнавал“ говори същите банални неща за мъжа и жената и дълбоката бездна, която ги дели, развива същите книжни философии, които са ни добре познати от книгите на Пшибишевски и от ранните белетристични опити на Райчев: „... винаги когато гледам влюбена двойка, изпитвам безмерна тъга, като че ли пред мене стоят двама осъдени на смърт. . . представете си двама залутани хора, които вървят мижишком по ръба на тъмна пропаст“ или „Ах, ако мъжът можеше да се отрече, ако можеше да победи, да превъзмогне нечистата тръпка на физическото сближение с жената, той би бил спасен навек. . .“. Тук Георги Райчев загубва чувството си за мярка, усета си, художествената плътност на идеята и образа. Той няма силите на Достоевски да представи патологичните постъпки на героите като факти на съзнанието им, разядено от собствените си противоречия, и тогава прибегва до страшното, кошмарното като съществуващо извън личността.

Райчев разкрива с проникновение и възбуждаща към много сериозни размисли трезвост състоянието на депресия, на потиснато човешко съзнание, когато подсъзнателната душевна дейност командва поведението на човека. Той възпроизвежда безпомощността на съзнанието в подобни състояния и проследява постепенното му помрачаване от момента, когато то не може да разграничи реалното от иреалното, не може да си даде ясна сметка за нещата до момента, когато, обзето от луда паника, бяга от себе си и се преселва в своя двойник.

Двойникът в Райчевото творчество е в същност раздвоеното съзнание, залутано между безсилието си и мигновените си сепвания и проблясъци, с които разбира безизходността си и в следващия момент разрушава всичко. Двойни-



ците у Райчев се появяват обикновено в най-критичния момент от живота на човека, момента, в който той усеща и осъзнава ужаса от самотата и вечността, когато си дава сметка колко жалък, дребен, безмерно нещастен е сред огромния световен хаос. Ако не се самоубие в такъв момент, героят на Райчев започва грубо, противно да се гаври с човешката личност, „да се киска лудо“, задължавайки от злоба и безизходност.

Особено характерна за нервнболните герои на Райчев е непрекъснатата смяна на настроенията поради необикновено впечатлителната им природа, която остро и болезнено реагира на всяка най-дребна промяна в околната действителност. Нощта винаги им изглежда бездънна, необхватна, страшна и сякаш ги притиска до земята, всеки детайл от нощния пейзаж всява в душите им безмерен ужас, непонятна, разяждаща мъка.

Интересна особеност на Райчевите безумци е неизменната им способност да разсъждават отвлечено върху общочовешки проблеми — за човешката същност, за вечността, за любовта, за абсолютната самота, за искреността — и със садистично настървение да намират навсякъде разрушителната сила на мерзостта и покварата. В „диаболчните“ разкази на Георги Райчев е абсурдно да търсим лъч просветление, искрица вяра. Те водят към отчаянието и песимизма, към хаотичното, към разпадането на душевното равновесие.

Седемте разказа от книгата „Разкази“ от 1923 г. са печатани преди това в списание „Златорог“ и са съществено преработени с оглед задълбочаване на психологизма и усъвършенствуване на езика и композицията. Тези поправки са още едно свидетелство за чувството на отговорност, което никога не напуска Георги Райчев и което го задължава да работи дълго, упорито, съзнателно над произведенията си. Много често в писма до свои близки той се оплаква, че писането не му върви, че среща непреодолими трудности в мъчителния творчески процес. В едно писмо до Илия Мусаков писателят признава: „Пиша бавно, искам да прибързвам. Обмислям дълго не само сюжета, а и всяка дума. И едвам когато всичко се одухотвори, сядам да пиша. Но и тогава търся не само думи или по-сполучливи изрази. . .“

Веднага след написването на „Разкази“, 1923 г., Георги Райчев сменя обектите на изображението и художествения си подход, насочва се към социалните фактори в обективната реалност. Така например в критикореалистичния му разказ „Накрай града“ (1924) и подходът му към героите, и концепциите му за тях, и начинът, по който ги изобразява, са нови, различни. Тук писателят се е заел да създаде образи на босяци, на хора от дъното на обществото, лишени от нормални условия за живот. Учейки се от Горки, той сега търси тяхната хуманност и благородство на фона на животински жестока атмосфера в капиталистическия град.

Босяците на Райчев от „Накрай града“ са лишени от битово-етнографска характеристика, но не са граждани на света (както някои други негови герои), не са вечни пленници на всевластни нагони, а конкретни, окървавени жертви на фашисткия режим в България. Те са социално онеправдани, затворени като животни за заколение в кланицата, но имат човешки сили да овладеят тъмните инстинкти на ожесточението; със здрави морални устои са и носят в себе си народната добродетелност.

Разказът „Накрай града“ е написан сякаш от друг писател, който се интересува от видимите жизнени явления и анализира главно социалните условия и противоречия, търсейки в тях причините за пораженията на човешката психика. Райчев сега не издига в култ психологията на подсъзнанието, а зад хаоса от противоречиви чувства и страсти напипва със сигурна ръка пулса на истинските човешки ценности. Човечността на цар Слави е разкрита с вълнуваща сърдечна топлина. Хуманистичният патос, който носи този герой, е в ярък ди-

сонанс, в пълна противоположност с цялата обществена обстановка на садизъм и смърт.

У Георги Райчев зазвучава една нова проблематика — нова за него, но не и за българската литература. В същност с „Накрай града“ той се връща в лоното на традиционния реализъм, като попива някои от новаторските черти в художествената структура на революционната ни септемврийска проза. Пределно ясни са сега и източниците на неговата променена нравствена система — националните добродетели, намерили върховно реализиране в антифашисткото въстание от 1923 г.

Оттук нататък до края на творческия си път писателят все по-плътнo се приближава до социалната проблематика, до конкретната реалистична обрисовка на картини от националното битие, до народното мислене и до поетиката на революционно-реалистичната ни белетристика на 30-те и 40-те години. За новата посока на развитието му красноречиво говорят произведения като „Песента на гората“, „Еленово царство“, „Мерзавец“, „Смърт“, „Карачакал“, „Вълчето“, „Майчина вяра“, „Пъстрата броеница“ и др.

В повечето от разказите и повестите, които пише през последния период от творчеството си, Райчев проявява специален интерес към външната, социалната биография на своите герои; изоставя своята превзета аполитичност и амбициите си за универсализъм и чист психологизъм; оставя се да го ръководи интуицията му и дарбата му да се превъплъщава, изобразявайки живота във формите на обективното му протичане.

Условията, в които живеят сега героите му, са изнесени на преден план; случката или събитието, което е изиграло съдбоносна роля в живота им, е поставено в центъра на разказа. Най-често писателят дава израз и на своите лични преживявания и конкретни наблюдения над селския живот, възкресява детските и юношеските си спомени. Така се ражда и най-популярният му разказ „Карачакал“ — за легендарния бик на село Коларово, поразил юношеското му въображение и прераснал в символ на първичните инстинкти, на стихийната и слъпа сексуалност.

Разказът „Карачакал“ е силно въздействащ не само с богатия си подтекст, който събира като във фокус основните идеи на писателя, разпръснати из цялото му творчество, но и с живото, пластично визуално изображение. В налетите с кръв очи на всесилния господар на полето, в исполинската му снага, в тежките му, разтърсващи земята стъпки се чувства една гигантска демонична сила — тъмна и първобитна, изплувала сякаш от древността. Бикът е изобразен като последна издънка на огромните чудовища, населявали някога земята; техният далечен зов през вековете къти в помътеното му подсъзнание. Това страшно митическо чудовище носи в кръвта си зова на плътта, древните бесовски стихии и безпределната мъчителна самотност на избраника.

Райчев анализира състоянията на своя Карачакал като човешки състояния, които интимно го вълнуват и които се стреми да оправдае. Самотата най-неудържимо измъчва и озлобява Карачакал, ожесточава го срещу всички останали слаби, плахи, беззащитни и безпомощни създания; самотата го тласка към най-жестоки отмъщения. Също като човешката самота, която ражда пустота, безсилие и ярост, която води до престъпления и помрачава разсъдъка — така полудява Липованов от „Мъничък свят“, така стават убийци или самоубийци почти всички герои от следвоенните диaboлични разкази на писателя.

Карачакал обича да гледа високите планини, които препречват пътя му, преграждат погледа му, стягат хоризонта и го смущават с величието си. От тази гледка сърцето му се свива в обръчте на тежота и самотност. Само сред равното поле той се чувства напълно свободен и всевластен. Промените, които се извършват в стихийната, необузdana природа на селския бик под влияние

на околната среда, Райчев пресъздава с пластико-изобразителна сила и яркост, с проникновение и съпреживяване — сякаш разкрива своя собствен копнеж по необятната шир на родното тракийско поле.

Прехласнат от мъжествената стойка на Карачакал, от царствената му походка, авторът описва с опиянение всеки негов жест и всяка подробност от живота му в Хаджизафировия дом, в тъмните обори сред сънното сумтене и равномерно подрънкване на железните синджии. Колкото по-ярко визуално и пластично е пресъздадено конкретното извяване на героя, толкова по-дълбоки и мъдри са изводите, които авторът прави, общочовешките проблеми, които извлича. Заветната мечта на Райчев да бъде абстрактен и проблемен тук се осъществява в най-зримото, най-жизненото и непосредствено художествено изображение.

Зловещата гибел на Карачакал във финала на разказа е израз на новата Райчева вяра в човешкия разум, който побеждава слепата стихия на инстинкта; рационалното начало надвива карачакалското, примитивното, демоничното. Идейното и художествено израстване на писателя е очевидно. В края на творческия си път той чувства, че е намерил най-сетне себе си в селската проблематика и пластично-изобразителното ѝ осъществяване. Уви! Тъкмо в този момент смъртта идва да осуети всичките му творчески планове (писателят умира на 18. II. 1947 г. в София).

Архивът му е пълен с недовършени ръкописи, с отделни скици за бъдещи романи, драми, разкази. . . „Сега, когато прелиствам ръкописите на Георги Райчев — пише Симеон Султанов, — една натрапчива мисъл ме обзема: ето един писател, който невинно е знаел за какво да пише. Много негови амбиции са останали неосъществени, много негови сили похабени. . . Един талант, който е можел да даде повече. Причините? Те се намират в нескончаемите творчески лутания. . . Георги Райчев е такъв писател, от когото е хубаво да четем само избрани произведения, защото иначе има опасност прекрасните страници да се загубят в не дотам добрите и представата ни за автора да се разсее.“

Наистина Георги Райчев е един неосъществен напълно творец с големи възможности. До края на живота си напрегнато и тревожно търси своя път в националната ни художествена проза, активно и упорито се бори с различни литературни и философско-етични влияния, странно преобразява творческата си физиономия, метода и стила си. И остава недооценен от тогавашната критика.

Той има трудната съдба да участва в българския литературен живот редом с Йордан Йовков и Николай Райнов, с Емилиян Станев и Светослав Минков и да потъне незаслужено в сянката на тяхната слава, в отблясъците на интелектуалното им обаяние. Приживе той не получава достойна оценка и удовлетворение за гигантските усилия, с които се стреми да остане неповторим и самобитен и да внесе нов колорит, нова струя в родната ни художествена проза. Ние можем да оценим тези усилия едва днес, когато изследваме историята на нашата литература и търсим в нея избухванията на самородните таланти, ярките прояви на новаторство и борба срещу традиционализма. Редица съвременни писатели, като Илия Волен, Ст. Ц. Даскалов и др., включват неговата традиция в творческия си опит, а всички последователи на аналитичния психологизъм има на какво да се учат от него. Защото без творци като Георги Райчев, които непрестанно воюват за самоизграждането си, за самопреодоляването си и за преодоляването на вече достигнати, утвърдени в литературата постижения, без такива дръзки и тревожни духове, устремени винаги напред към неизвестността и риска, националното ни изкуство не би стигнало до днешния си етап на развитие и разцвет.